

УДК 373.6. 9 (477.62) «18/19»

ЛАРИСА СЕМЕНОВСЬКА

(Полтава)

ФОРМУВАННЯ ЗМІСТУ ОСНОВНИХ ГЕНЕТИЧНИХ СТРУКТУР ПОЛІТЕХНІЧНОЇ ОСВІТИ УЧНІВ (кінець XIX – початок XX ст.)

Розкрито історію розвитку політехнічної освіти школярів наприкінці XIX – на початку XX ст., висвітлено особливості її становлення в єдності основних генетичних структур (забезпечення політехнічного принципу в навчанні основам наук; проведення виробничих екскурсій; здійснення трудового політехнічного навчання; залучення учнів до суспільно корисної, продуктивної праці; організація позакласної роботи школярів із техніки та агробіології).

***Ключові слова:** політехнічна освіта, політехнічний принцип, основи наук, виробничі екскурсії, трудове навчання, суспільно корисна продуктивна праця, позакласна робота.*

Невпинна глобалізація світу й інтеграційні трансформації в українському суспільстві зумовлюють необхідність розробки нових підходів до організації освіти, переходу від ретрансляційних педагогічних технологій до проектування педагогічних процесів, набуття школярами життєво важливих компетентностей шляхом глибокого осмислення та набуття теоретичних знань і практичних навичок. В умовах інноваційного розвитку економіки, швидкої зміни інформаційно-комунікативних технологій, нової якості соціуму можна передбачити, що освіта майбутнього – це освіта, що характеризується значною мобільністю, універсальністю та фундаментальністю. Тож, безперечно, стратегія розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр. має окреслювати ті високі стандарти й якісні показники, яких планується досягти в результаті її реформування. У цьому контексті, на нашу думку, доцільним і своєчасним є актуалізація ідеї політехнізму в діяльності загальноосвітніх навчальних закладів.

Таким чином, мета нашого дослідження полягає в розкритті історико-педагогічного досвіду реалізації політехнічної освіти учнів наприкінці XIX – на початку XX ст., у час, коли відбулося формування її основних генетичних структур. Звернення до джерел кристалізації ідеї політехнізму дозволить переосмислити її педагогічну сутність в новітніх історико-культурних реаліях.

Аналіз архівних і нарративних джерел засвідчує, що різноманітні аспекти означеного питання розглядалися в працях С. Ананьїна, М. Константинова, Ф. Корольова, М. Кузіна, С. Литвинова, Р. Лопатникова, Е. Мединського, В. Нечипорука, З. Равкіна (загальні основи реалізації ідеї політехнізму в контексті становлення системи освіти СРСР); А. Бондаря, М. Гриценка, В. Майбороди, В. Курила, С. Русової, Б. Ступарика, С. Сірополка, О. Сухомлинської, Я. Чепіги, М. Ярмаченка (теоретичні й практичні засади розбудови трудової школи у зв'язку з дослідженням розвитку українського шкільництва); А. Вихруща, В. Борисова, С. Борисової, С. Дем'янчук, М. Корфа, Г. Терещука, Д. Сергієнка, В. Струманського, Д. Тхоржевського (наукові й організаційні основи діяльності політехнічних шкіл на тлі становлення системи трудової підготовки учнів у загальноосвітніх навчальних закладах України); Е. Аблаєва, О. Дзверіна, С. Журавель, Н. Калініченко, К. Катханова, О. Кітової, В. Мадзігона, В. Сидоренка, В. Фармаковського, К. Цируля, С. Черняка, Т. Яркіної (історичний дискурс проблеми поєднання навчання із продуктивною працею школярів).

Узагальнення досвіду розбудови вітчизняної трудової школи переконує, що наприкінці XIX – на початку XX ст. відбулося становлення змісту основних генетичних структур політехнічної освіти. Безперечно, формувалися вони нерівномірно, тому деякі з них не отримали широкого розвитку. Розглянемо кожний із означених компонентів детальніше.

Забезпечення політехнічного принципу в навчанні основам наук. Вивчення джерел переконує, що упродовж досліджуваного періоду перелік навчальних дисциплін та їх обсяг змінювався. На думку істориків педагогіки Є. Днепров, С. Єгорова, Ф. Паначина, Б. Тебієва, це зумовлювалося такими чинниками: потреба розвитку школи, розширення сфери освіти, прогрес науки й виробництва, логіка розвитку самої педагогічної теорії. Економічні потреби в природничо-математичних і технічних знаннях зумовили необхідність появи нового реального напрямку в змісті гімназійної освіти. Все більшої популярності набувала реальна школа, що готувала учнів до навчання в технічних закладах. Різні кроки, які здійснювалися державою стосовно гімназій, свідчать про певну стурбованість станом цієї ланки освіти. Передовсім Міністерство народної освіти (далі – МНО), розуміючи життєву необхідність, вносило зміни в зміст реальної гімназійної освіти шляхом уведення практично важливих предметів, необхідних для майбутньої трудової діяльності.

У політиці МНО та його місцевих органів не було єдиного підходу до змісту гімназійної освіти до середини XIX ст. внаслідок відсутності загальнодержавних програм. Шкільні заклади здійснювали навчальну діяльність на основі програмно-інструктивних матеріалів, які розроблялися на місцях, головним чином, у межах навчальних округів. Тогочасна «Інструкція щодо обсягів викладання навчальних предметів у гімназіях і прогімназіях» мала досить загальний, схематичний характер.

На основі зіставного аналізу навчальних планів 1864, 1871, 1890 рр. можемо зробити висновок про те, що в навчальних планах 1871 і 1890 рр. міститься ширший перелік предметів, спрямованих на практичну діяльність (алгебра, геометрія, тригонометрія, математика, географія, фізика), ніж у статуті 1864 р. Підкреслимо, що в досліджуваній період в окремих гімназіях викладалися навчальні предмети, які були не передбачені навчальними планами. Їх поява зумовлювалася соціально-економічними потребами регіону.

Аналізуючи змістовий компонент інших закладів середньої освіти, доцільно зауважити, що у проекті «Статуту для нижчих і середніх училищ» (1860 р.) пропонувалося введення додаткових предметів, які мали на меті «використання певної науки для промисловості, торгівлі та значного покращення побуту», зокрема, рахівництво, будівельне мистецтво, практична механіка, технологія, товарознавство, поняття про сільське господарство [8, с. 122]. Вивчати ці додаткові предмети учні могли лише після закінчення вищих народних училищ, а також за умови утримання громадськістю учителів відповідної кваліфікації. У навчальному плані двокласних міських училищ

(1874 р.) також передбачалися додаткові предмети, зокрема: 1) загальні поняття про вітчизняні закони, порядок і форми судочинства, особливо у справах, які належать до сфери торгівлі; 2) основи комерційних наук і бухгалтерії; 3) основи механіки з використанням їх у звичайному мистецтві; основи технології; малювання, пристосоване до мистецтв і ремесел, найважливіші правила архітектури; 4) сільське господарство й садівництво [14, с. 1662].

Аналіз наукової літератури свідчить, що в 70-80-х рр. XIX ст. важливе місце в змісті шкільної освіти посіли креслення й малювання як самостійні навчальні предмети, що «мають велику практичну й виховну цінність» [18, с. 32]. Існують відомості, що в багатьох шкільних навчальних закладах здійснювалося викладання креслення й малювання за системою видатного чеського художника П. Мужака [6, с. 17]. У цілому проблема удосконалення навчальних програм, затверджених МНО в 1897 р., порушувалася на першому з'їзді народних учителів (1901 р.). Педагоги-практики звертали увагу на їх теоретичну спрямованість і відірваність від потреб повсякденного життя.

Підготовка школярів до майбутньої трудової діяльності в ході вивчення основ наук здійснювалася також шляхом використання наочних, лабораторних і практичних методів. Приміром, відповідно до запропонованої в журналі «Педагогічний вісник» невідомим автором методики проведення уроків фізики визначено таку структуру уроку: спостереження явища; пояснення його причини; відкриття зв'язку між явищами й законами; формулювання гіпотези й теорії з підведенням законів під суворий математичний аналіз [2]. Школярі, використовуючи прикладний матеріал, училися порівнювати, узагальнювати, робити висновки. Викладач математики К. Мазінг розробив «індуктивно-евристичний метод», який дозволяв ґрунтовно розкрити можливості використання теоретичного матеріалу в практиці. Учитель географії П. Раєвський розкривав особливості соціально-економічного розвитку країн світу залежно від їх географічного розташування. Відомим ученим К. Кеслером було складено змістовний список природничо-наукових колекцій для гімназій, які згодом набули широкого розповсюдження в досвіді вчителів природничо-математичних дисциплін. Значний інтерес у цьому плані становить діяльність Д. Семенова, який, проводячи заняття з вітчизнознавства, використовував компас, лінійку, флюгер, різноманітні плани й креслення. Крім цього, у контексті викладання навчального предмета він організовував виробничі екскурсії на підприємства. Узагалі в діяльності гімназій початку XX ст. спостерігається певна активізація зусиль щодо оснащення лабораторій і навчальних кабінетів. Зокрема, дослідники історії педагогіки відзначають позитивний досвід Миколаївської, 2-ї Одеської та Симферопольської гімназій [15, с. 74].

Проведення виробничих екскурсій. Аналіз наукових та архівних матеріалів свідчить, що організація виробничих екскурсій у досліджуваній період здійснювалася майже в усіх типах шкільних навчальних закладів у зв'язку з викладанням природничо-математичних дисциплін. Українська дослідниця Н. Калініченко подає у своїх розвідках дані щодо проведення виробничих екскурсій у церковнопарафіяльних школах починаючи 1862 р. [10, с. 54]. Крім того, у численних звітах МНО зазначалося про доцільність проведення екскурсій для учнів ремісничих училищ під час вивчення різних ремесел і виробничих технологій. Значну роботу в цьому напрямі здійснювало Київське відділення Російського технічного товариства, засноване в 1870 р. Діяльність товариства була спрямована на вирішення технічних питань у сфері промисловості, розв'язання педагогічних проблем підготовки спеціалістів, здатних забезпечувати оптимальну діяльність підприємств, що, у свою чергу, потребувало залучення широкого кола громадськості. Тож силами технічного товариства було засновано музей прикладних знань у Санкт-Петербурзі (1875 р.). Музей складався з технічної і педагогічної частин, у межах його діяльності організовувалися постійні й тимчасові виставки предметів, які сприяли розповсюдженню прикладних знань. При музеї було оснащено майстерні: фотографічна, літографічна, граверна, типографічна. Крім цього, йому надавалося право без митних зборів випускати із-за кордону різноманітне сучасне промислове обладнання, призначене для експозиції [4, с. 19-23].

Наступним кроком до вирішення проблеми зв'язку школи з життям стало заснування пересувного навчально-промислового музею. Його призначення полягало, по-перше, у доборі навчальних посібників, необхідних для викладання природничо-математичних і технічних дисциплін та навчання ремеслам, а по-друге, у колекціонуванні моделей та зразків виробів, що використовуються у вітчизняних і зарубіжних навчальних закладах. Створений у 1896 р. пересувний музей політехнічного спрямування складався з таких відділів: 1) природничо-історичний; 2) прикладний; 3) художньо-промисловий. Перший відділ орієнтувався на добір навчальних колекцій і посібників для викладання природничих наук: фізики, хімії, механіки, технології, мінералогії, ботаніки, зоології. Другий відділ призначався для збирання колекції зразків і моделей, необхідних для викладання спеціальних предметів: ручної праці, різних ремесел, певних фабрично-заводських технологій. Третій відділ здійснював колекціонування копій та знімків відомих витворів і винаходів у різних галузях промисловості для викладання графічних предметів [17, с. 70-72].

Існують відомості, що згідно з розпорядженням міністра народної освіти (1911 р.) чоловічі й жіночі гімназії зобов'язувалися в період літніх канікул проводити навчально-виховні екскурсії. З цією метою в навчальних округах організовувалися місцеві комісії, які розробляли маршрути й методику проведення екскурсій, видавали краєзнавчі збірники. Перша екскурсійна комісія виникла в Московському навчальному окрузі (1907 р.), згодом, у 1909 р., такі комісії були створені в Київському, Одеському й Харківському навчальних округах. Так, у звіті про діяльність Києво-Лук'янівської жіночої практичної школи за 1912-1913 н. р. містяться матеріали, які дають підстави стверджувати про існування в навчальному закладі досить розвиненої системи виробничих екскурсій. Так, упродовж означеного періоду учениці школи відвідували прилеглі сільськогосподарські підприємства різної виробничої спрямованості, різноманітні виставки (птахівництва, бджільництва, городництва, садівництва, квітникарства), ознайолювалися із роботою фабрик, що виготовляють продукти харчування [5, арк. 6].

На початку ХХ ст., коли виробничі екскурсії набули значного поширення, розпочалася методична розробка цього питання. Приміром, у 1910 р. побачила світ праця Б. Райкова і Г. Бога «Шкільні екскурсії, їхнє значення та організація». У ній уперше було чітко сформульовано основні принципи організації екскурсій. Практичні аспекти проведення виробничих екскурсій висвітлювалися також на шпальтах таких прогресивних періодичних видань, як «Екскурсивний вісник», «Шкільні екскурсії та шкільний музей», «Російський екскурсант».

Питання організації виробничих екскурсій обговорювалися на педагогічних з'їздах, що відбувалися в 1916 р. в Києві, Харкові й Одесі. Так, Київський педагогічний з'їзд визнав навчально-виховну доцільність екскурсій і окреслив подальші кроки щодо їх удосконалення. Делегати наголошували на необхідності, по-перше, створення спеціальних курсів з екскурсійної справи з метою підготовки екскурсійних кадрів із числа шкільних учителів; по-друге, розробки чіткої системи виробничих екскурсій у кожному навчальному закладі відповідно до місцевих умов. До подібних висновків прийшов і Харківський педагогічний з'їзд. У його резолюції було зазначено про обов'язковість використання виробничих екскурсій у ході вивчення всіх навчальних дисциплін. У зв'язку з цим кількість годин, які відводилися на всі екскурсії, могла досягати в кожному класі приблизно 40-50 год. упродовж навчального року. Зауважимо, що в 1915 р. у Києві було вперше організовано курси для підготовки керівників природничих екскурсій для учнів. Організатором цих курсів виступав видатний учений В. Артоболовський.

Проводячи екскурсії, вчителі намагалися здійснювати серед учнів теоретико-пізнавальну підготовку до майбутньої екскурсії. Школярі відшукували необхідний матеріал про певне виробництво, самостійно обирали екскурсійні об'єкти. Після проведення екскурсії учні писали звіти, зачитували й обговорювали їх. Великим популя-

ризатором екскурсій у цей час був викладач Київського реального училища, відомий топограф П. Добровольський.

У березні 1918 р. при Департаменті позашкільної освіти МНО було створено екскурсійний відділ, який очолила видатний педагог С. Русова. Екскурсійний відділ складався з двох секцій – природничої та історичної. До їх складу входили відомі діячі освіти й науки УНР: міністр освіти В. Прокопович, міністр шляхів М. Левицький, міністр закордонних справ Д. Дорошенко. Упродовж 1917-1918 рр. виробничими екскурсіями активно займалися профспілки окремих підприємств.

Здійснення трудового політехнічного навчання. За даними українського вченого А. Вихруща, викладання ручної праці в загальноосвітніх навчальних закладах було започатковано в Одеському навчальному окрузі в 1865 р. Так, на 1 січня 1875 р., в Російській імперії функціонувало 419 повітових і міських училищ. У 28 повітових училищах діяли ремісничі класи, у яких вивчали елементи токарного, палітурного, столярного, шевського, колісного, ковальсько-слюсарного ремесла. Існували вони на кошти місцевих товариств, земств, громад і меценатів. З часом трудова підготовка почала займати важливе місце в діяльності початкових шкіл. Так, в 1875 р. була затверджена інструкція для двокласних і однокласних сільських училищ МНО. Відповідно до неї за наявності коштів і можливостей передбачалося вивчення ремесел для хлопців і рукоділля для дівчат, а також садівництва, городництва, бджільництва. Упровадження цих інновацій передбачалося здійснювати за рахунок місцевих органів влади або меценатів.

У 1884 р. в загальноосвітніх навчальних закладах Російської імперії вводилася як самостійний навчальний предмет педагогічна ручна праця. У резолюції, прийнятій відділенням ручної праці І з'їзду діячів з технічної та професійної освіти (1890 р.), підкреслювалося: «... Ручну працю вважати загальноосвітнім навчальним предметом, який здійснює сприятливий вплив на розумове й моральне виховання дітей. Мета занять ручною працею полягає в розвитку уважності, охайності, прагнення до фізичної праці взагалі, а також зовнішніх почуттів, окоміру та вміння володіти руками, що повинно полегшити учневі успішне виконання домашньої роботи й початкові заняття справжньою справою, до якої він, можливо, звернеться в майбутньому» [1, с. 15].

Відповідно до «Інструкції для міських училищ» (1894 р.) при навчальних закладах створювалися ремісничі класи, де могли навчатися учні четвертого старшого відділення, а також випускники початкових міських шкіл і міських училищ. Обсяги навчальних курсів, розподіл часу й терміни навчання визначалися спеціальним навчальним планом. Інструкція передбачала вивчення додаткових предметів. До числа обов'язкових навчальних дисциплін належала й ручна праця. Її розглядали як загальноосвітній навчальний предмет, який виховує в учнів акуратність та уважність, розвиває в них фізичні якості, сприяє підготовці до успішної професійної діяльності. Заняття ручною працею проводили в позанавчальний час. На них відводилося в тиждень 4-8 годин. Здебільшого це були двогодинні заняття. За умови наявності приватних замовлень учні отримували матеріальну винагороду. 50 % від зароблених коштів відраховували на потреби навчального закладу, 25 % – видавали учням відразу, а решту 25 % – вони отримували після закінчення курсу. Щодо уроків трудового навчання, то в § 144 рекомендовано не торгувати учнівськими виробами [9].

Значення ручної праці для підготовки учнів до майбутньої практичної діяльності обґрунтовано в циркулярі МНО № 4701 від 6 березня 1894 р. У документі підкреслювалося, що ручна праця як обов'язковий предмет сприяє загальному розвитку учнів, а також здобуттю професії. Виходячи з цього, Міністр народної освіти звернувся до попечителів із низкою пропозицій. По-перше, сприяти введенню ручної праці до числа обов'язкових предметів у навчальних закладах, які здійснюють підготовку учнів до практичної діяльності. Особлива увага зверталася на міські і двокласні сільські училища. По-друге, керівництво вивченням ручної праці й ремесла в загальноосвітніх школах покладалося на відділення вченого комітету з технічної і професійної освіти. По-третє, наголошувалося на важливості підготовки педагогів відповідної кваліфіка-

ції. По-четверте, декларувався факт неможливості надання заняттям ручною працею статусу обов'язкового предмета, навіть у старших класах [14, с. 1550-1551]. Як бачимо, цей документ мав суперечливий характер. З одного боку, він містив ґрунтовні висновки про доцільність поєднання навчання з працею, з іншого – у документі давалися рекомендації щодо необов'язковості ручної праці й трудового навчання.

Зауважимо, що на I з'їзді діячів технічної і професійної освіти (1889 р.) ручна праця була визначена як загальноосвітній навчальний предмет, який має важливе значення для розумового, морального та фізичного виховання дітей. Пізніше, на III з'їзді (1903 р.), рекомендувалося ввести її як обов'язкову дисципліну в учительських інститутах і семінаріях. З'їзд прийняв «Статут Російського товариства педагогічної ручної праці», створеного з метою розповсюдження цього предмета в Російській імперії. Діяльність спілки передбачала такі напрями роботи: 1) поширення педагогічної ручної праці, розробка її змісту, методів і форм; 2) підготовка вчителів ручної праці; 3) відкриття виставок і проведення лекцій; 4) збір статистичного матеріалу щодо поширення ручної праці в Росії та за кордоном; 5) підготовка періодичних видань і науково-навчальних посібників у галузі ручної праці; 6) сприяння організації міських і сільських центральних класів ручної праці для учнів різних навчальних закладів, а також для випускників початкових шкіл і безпритульників [13, с. 124].

За даними К. Янжул, у 1895 р. в Російській імперії ручну працю вивчали у 22 кадетських корпусах і у Волинській військовій школі, 50 початкових училищах, 37 міських училищах, 1 реальному училищі, 7 гімназіях, 10 притулках. У сільській місцевості опанування ручної праці передбачалося в 29 однокласних і 5 двокласних училищах [19]. У Київському навчальному окрузі в 1897 р. було 2209 народних училищ. При них функціонував 141 клас ремісничого та рукодільного спрямування. Зауважимо, що 795 народних училищ Волинської, Київської і Подільської губернії мали 102 ремісничих і рукодільних класи [16, с. 81].

Певний інтерес щодо організації трудового навчання учнів наприкінці XIX ст. становить досвід Катеринославського двокласного училища, Київської Свято-Володимирської однокласної школи й Одеської народної школи. Ручна праця розглядалася в них як засіб розвитку творчості та самостійності учнів, їх підготовки до практичної діяльності. Названі освітні заклади були оснащені навчальними майстернями, забезпечені кваліфікованими педагогічними кадрами. Так, О. Дзверін зауважував, що навчальні майстерні Київського Свято-Володимирського міського початкового училища були обладнані 10 столярними й 1 токарним верстатом [3]. Вважаємо доцільним наголосити, що досвід цих закладів був узагальнений в окремих виданнях [3].

Міністерські документи, які регламентували розвиток трудової підготовки, дали поштовх розробці науково-методичних праць, присвячених проблематиці впровадження ручної праці в зміст шкільної освіти. Деякі з них були підготовлені раніше, однак особливої актуальності набули у зв'язку із означеними вище змінами щодо усвідомлення дидактичних і виховних можливостей ручної праці. Організаційно-практичні засади здійснення підготовки молоді до практичного життя висвітлювалися в працях К. Венцеля, М. Демкова, О. Кошкіна, П. Кропоткіна, С. Сукової, С. Шацького, О. Фортунатова на шпальтах таких видань, як «Журнал Міністерства народної освіти», «Вісник виховання», «Історичний вісник», «Народна освіта», «Руська школа», «Технічна освіта» (згодом – «Технічна й комерційна освіта»), «Трудове виховання», «Вільне виховання».

Провідним аргументом на користь упровадження трудового навчання було те, що воно вважалося дієвим засобом формування шкільної освіти відповідно до потреб життя. Так, у матеріалах МНО з реформи школи (1915 р.) зазначалося, що одним із завдань ручної праці виступає «розвиток в учнів самостійності й творчого ставлення до вирішення життєвих проблем» [1, с. 16].

Такої ж думки дотримувалися відомі методисти й викладачі середніх навчальних закладів. Особливої уваги заслуговує доповідна записка І. Кареля «Про викладання

ручної праці в сільській школі» (1916 р.). У ній автор наголошував на тому, що ручна праця формує в учнів позитивне ставлення до трудової діяльності, сприяє загальному розвитку особистості, має надзвичайно важливе соціально-економічне значення, забезпечує встановлення міжпредметних зв'язків у ході вивчення природничо-математичних дисциплін [11].

Для ефективного управління процесом підготовки учнів до майбутньої трудової діяльності була розроблена спеціальна система збору інформації. Так, кожного навчального року вчителі ручної праці мали заповнювати спеціальні бланки, які містили широкий спектр запитань, що детально висвітлював різноманітні аспекти організації трудової підготовки в школі: зміст трудового навчання, форми організації, навчально-методичне й фінансове забезпечення, матеріально-технічна база, наявність кваліфікованих педагогічних кадрів.

Отже, трудове навчання учнів наприкінці досліджуваного періоду передбачало вивчення хлопцями ручної праці, а дівчатами – і рукоділля. Існувала значна кількість програм, які визначали зміст трудового навчання, але всі вони передбачали в процесі виготовлення корисних речей вивчення особливостей обробки деревини й металу (для хлопців), а також навчання шиттю, вишиванню та в'язанню (для дівчат). Кількість навчальних годин, що відводилися на заняття з ручної праці, коливалася від 1 до 3 годин у тиждень.

Залучення школярів до суспільно корисної, продуктивної праці. Зазначимо, що становлення суспільно корисної, продуктивної праці учнів бере початок у діяльності реальних училищ. У звіті Міністра народної освіти (1874 р.) підкреслювалося, що учні механіко-технічних відділень реальних училищ у вільний від навчання час займалися, по-перше, токарними, слюсарними й ковальськими роботами, по-друге, моделюванням. Безперечно, це було педагогічно доцільним, оскільки, крім основного й комерційного відділень, у додатковому класі відкривалось загальне, механіко-технічне й хіміко-технічне відділення [7, с. 115]. Заняття моделюванням поєднувалося з вивченням технології.

Динамічніше розвиток змісту суспільно корисної праці учнів відбувається на початку ХХ ст. Так, відповідно до циркулярної пропозиції МНО № 16638 від 26 червня 1901 р. школярі всіх навчальних закладів залучалися до деревонасадження. Зазвичай це мало форму організації свята, у ході якого діти одержували відомості про користь дерев, а потім опановували прийоми садіння й догляду за деревами. Згодом циркуляром № 5046, затвердженим 10 лютого 1911 р., рекомендувалося систематичне проведення таких свят з метою виховання працелюбності, дбайливого ставлення до природних багатств. У зв'язку з цим був розроблений спеціальний сценарій, який передбачав наявність усіх структурних елементів виховного заходу.

Роль суспільно корисної роботи учнів значно посилюється в роки Першої світової війни (1914-1918 рр.). Приміром, 27 серпня 1914 р. МНО був виданий циркуляр № 40665 «Виготовлення ученицями жіночих навчальних закладів білизни для поранених». У ньому підкреслювалася виховна значимість суспільно корисної праці, її патріотична спрямованість. У «Інструкції для шкіл щодо громадсько-корисної праці» (1914 р.) наголошувалося, що «діти не повинні в роботі відігравати лише роль технічних робітників (виконавців), бути даремною робочою силою. Зацікавленість, розуміння корисності та серйозності справи, ініціатива, самостійність у виконанні завдань – ось що виступає головним у громадсько-корисній роботі» [12, арк. 1]. У цьому контексті цінним є досвід І-ї Житомирської гімназії. У 1914 р. в навчальних майстернях закладу працювало 90 учнів, які виготовляли милиці для поранених на фронті. Згодом, з метою надання допомоги фронту, учні різноманітних навчальних закладів об'єднувалися в трудові дружини.

Організація позакласної роботи школярів із техніки та агробіології. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. відбувається становлення різноманітних форм організації позакласної роботи з техніки. Існують відомості, що в чоловічих гімназіях, починаючи з

1900 р., діяли різноманітні гуртки (палітурні, обробки деревини, ліплення тощо). Крім цього, у навчальних закладах створювалися колекції учнівських робіт і музеї дитячої творчості, організовувалися виставки, проводилися творчі конкурси з моделювання й креслення. Учні виготовляли технічні моделі, пристрої, наочні посібники.

Значного поширення в досліджуваній період набула позакласна діяльність учнів з агробіології. 28 травня 1898 р. МНО затвердило «Тимчасові правила для початкових народних училищ», згідно з якими при навчальних закладах, котрі мали земельні ділянки, створювалися сади, розсадники й городи. У документі підкреслено важливість їх заснування з метою залучення учнів до дослідницької діяльності з агробіології, а також розповсюдження прогресивних знань із сільського господарства серед місцевого населення. Цього ж року були прийняті тимчасові правила для пільгового забезпечення народних училищ насінням і рослинами. Восени 1893 р. вони розглядалися на спеціальній нараді в Петербурзі. У результаті обговорення було затверджено новий варіант, який визначав порядок пільгового забезпечення училищ насінням і рослинами з метою організації при них садів, дослідних полів, городів. Відповідно до правил училищам надано спеціальні рекомендації щодо вирощування різноманітних рослин і догляду за ними. У свою чергу, навчальні заклади мали звітуватися про одержані дослідні результати до Департаменту Землеробства упродовж трьох років.

За даними О. Дзверіна, учні брали активну участь у створенні шкільних квітників, оранжерей, розсадників, «шкільних садів», «учнівських господарств». У зв'язку з цим учений позитивно оцінював досвід Уманської, Златопільської, 6-ї Київської гімназій, 1-го Київського реального училища, Холмського й Маріїнського жіночого училища тощо [3, с. 13-14]. У працях Н. Калініченко відзначається діяльність Єлизаветградського ремісничо-грамотного училища, де було засновано навчальний фруктовий сад «Альгамбра». У ньому учні у вільний від навчання час працювали, ознайомлювалися зі специфікою облаштування парників, особливостями посіву різних рослин, посадкою дерев та їх прищеплюванням [10, с. 63].

Трудова позакласна діяльність учнів отримала розвиток у літній дитячій Щелковській колонії, культурно-просвітницькому дитячому об'єднанні «Сетлемент» (1905 р.), дитячій колонії «Бадьоре життя» (1911 р.). Усі ці навчальні заклади очолював видатний педагог С. Шацький. Він та його колеги (О. Зеленко, О. Фортунатов, О. Фортунатова, Л. Шлегер, В. Шацька) були переконані, що різноманітна й творча трудова діяльність учнів виступає об'єднувальною ланкою всього навчально-виховного процесу. Виходячи з такого переконання, педагогами навчальних закладів було створено мережу різних дитячих гуртків. В основу їх діяльності було покладено працю, самоуправління та задоволення інтересів дітей. Політехнічну спрямованість мали, зокрема, шевський, кравецький, столярний, токарний, біологічний гуртки. Накопичений досвід дозволив С. Шацькому зробити важливий для розвитку педагогічної науки й практики висновок – праця дітей дозволяє нівелювати різницю між урочною та позаурочною діяльністю учнів.

Отже, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що упродовж 1901-1918 рр. відбулося становлення змісту основних генетичних структур системи політехнічної освіти школярів (забезпечення політехнічного принципу в навчанні основам наук; проведення виробничих екскурсій; здійснення трудового політехнічного навчання; залучення школярів до суспільно корисної, продуктивної праці; організація позакласної роботи школярів із техніки та агробіології). Формування названих складників відбувалося нерівномірно, найбільші позитивні зрушення спостерігалися у сфері трудового навчання й виробничих екскурсій. Підготовка школярів до майбутньої праці здійснювалася також шляхом використання наочних, лабораторних і практичних методів навчання. Суспільно корисна, продуктивна праця учнів не мала широкого досвіду реалізації. У цей час відбулося посилення загальноосвітнього характеру трудової діяльності школярів, здійснилася диференціація змісту праці учнів сільських і міських шкіл. Серед негативних рис відзначимо, по-перше, залежність розвитку тру-

дової підготовки молоді від місцевих органів освіти й громадськості, по-друге, домінування найпростіших видів учнівської праці.

Серед перспективних напрямів дослідження вбачаємо вивчення специфіки розвитку основних генетичних структур політехнічної освіти на різних етапах становлення вітчизняного шкільництва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Аверичев Ю. П.* Трудовое начало в школе: уроки прошлого / *Ю. П. Аверичев* // Школа и производство. – 1999. – № 1. – С. 15-22.
2. *В. Б.* Уроки физики / *В. Б.* // Педагогический сборник. – 1870. – № 4. – С. 156-158.
3. *Дзверін О. Г.* Проблема трудового виховання учнів загальноосвітньої школи на Україні напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції / *О. Г. Дзверін* // Наукові записки НДІ педагогіки. – К.: Рад. шк., 1963. – Т. XX. – С. 3-27.
4. Записки Русского технического общества и свод правил, выдаваемых по департаменту торговли и мануфактур. – СПб., 1875. – 123 с.
5. Звіт про діяльність Києво-Лук'янівської жіночої практичної школи домоводства імені Якубенка (1 січня 1912 р. – січень 1913 р.). – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 160, спр. 468. – 20 арк.
6. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства народного просвещения. – 1874. – Ч. CLXXI. – С. 1-35.
7. Извлечения из всеподданнейшего отчета г. Министра народного просвещения за 1874 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1876. – Ч. CXXXVI. – С. 107-163.
8. Извлечения из проекта нового устава для низших и средних училищ Министерства народного просвещения // Воспитание. – 1860. – № 7. – С. 117-122.
9. Інструкція для міських училищ (1894 р.). – Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 707, оп. 218, спр. 68, 5 арк.
10. *Калініченко Н. А.* Трудова підготовка учнів сільської школи в Україні. Друга половина XIX – XX століття: [монографія] / *Н. А. Калініченко*. – Кіровоград: «Імекс-ЛТД», 2007. – 744 с.
11. *Карелль И. Д.* О преподавании ручного труда в сельской школе / *И. Д. Карелль* // Журнал Министерства народного образования. – 1916. – Ч. XI. – С. 448-487.
12. *Коротун М.* Інструкції для шкіл щодо громадсько-корисної праці (1914 р.) / *М. Коротун*. – ІР НБУВ, ф. X, спр. 1075, 1 арк.
13. *Котряков Н. В.* Педагогический труд в русской школе / *Н. В. Котряков* // Советская педагогика. – 1985. – № 4. – С. 123-126.
14. Настольная книга по народному образованию / [ред. Г. Фальброка, В. Чарнолуцкого]. – СПб.: Школа и жизнь, 1904. – . – Т. 3. – 1904. – 2623 с.
15. *Смотров И. В.* Становление и развитие гимназического образования в России в XIX – начале XX века: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / *Смотров Ирина Викторовна*. – М., 2003. – 214 с.
16. Средние и низшие школы Киевского учебного округа в 1896 р. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1897. – Ч. CCCXIV. – С. 39-88.
17. Труды комиссии по техническому образованию и отчеты о школах для рабочих и их детей учрежденных РТО. – СПб., 1896/1897. – 124 с.
18. *Шумский Г.* Начальные уроки рисования и черчения / *Г. Шумский* // Журнал Министерства народного просвещения. – 1974. – Ч. CLXXI. – С. 32-41.
19. *Янжул Е.* Ручной труд в школах / *Е. Янжул* // Энциклопедический словарь / [ред. Ф. А. Брокгауза, И. А. Эфрона]. – СПб., – Т. XXXIII. – 1901. – С. 955.

ЛАРИСА СЕМЕНОВСКАЯ

ФОРМИРОВАНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ОСНОВНЫХ ГЕНЕТИЧЕСКИХ СТРУКТУР ПОЛИТЕХНИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ УЧЕНИКОВ (конец XIX – начало XX века)

Раскрыта история развития политехнического образования конца XIX – начала XX вв., освещены особенности его становления в единстве основных генетических структур (обеспечение политехнического принципа в обучении наукам; проведение производственных экскурсий; проведение трудового политехнического обучения; привлечение учеников к общественно полезному производительному труду; организация внешкольной работы школьников по технике и агробиологии).

Ключевые слова: политехническое образование, политехнический принцип, основы наук, производственные экскурсии, трудовое обучение, общественно полезный труд, внешкольная работа.

LARYSA SEMENOVSKA

FORMING OF CONTENTS OF THE BASIC GENETIC STRUCTURES OF POLYTECHNIC EDUCATION OF PUPILS (the end of the 19th – the beginning of the 20th century)

History of development of polytechnic education of the end of the 19th – the beginning of the 20th century is exposed, the features of its becoming in the unity of the main genetic structures (providing of polytechnic principle in the teaching of sciences; realization of productive excursions; realization of the labour polytechnic educating; bringing the pupils into publicly useful productive work; organization of out-of-school work of schoolchildren on a technique and agrobiolology) are lighted up.

Keywords: polytechnic education, polytechnic principle, bases of sciences, productive excursions, labour educating, publicly useful work, out-of-school work.

Одержано 17.01.2012, рекомендовано до друку 13.02.2012.